

प्रकरण पाचवे

समाप्ती

प्रकरण पाचवे

समारोप

महाराष्ट्राच्या प्रबोधनातील वृत्तपत्रांचे योगदान लक्षाणीय ठरले आहे. 'पुढारी' आणि 'पुढारी' कार ग.गो.जाधव यांचे महाराष्ट्रातील समाज - प्रबोधनाच्या चळवळीतील स्थान अनन्यसाधारण असेच आहे. महाराष्ट्राच्या सर्वांगीण जीवनाशी समरस होऊन, मराठी वृत्तपत्रसृष्टीमध्ये स्वतःची अशी एक वैशिष्ट्यपूर्ण मुद्रा पुढारीने उमटविली आहे. समाजप्रबोधनाचे विधायक व्यासपीठ असा लौकिक मिळविला आहे. महाराष्ट्राच्या सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक, सहकार, शेती, उद्योग-व्यापार, कला-क्रीडा, धर्म आणि संस्कृती अशा अनेकविविध क्षेत्रांत गेल्या पाच दशकातील पुढारीने केलेले विधायक कार्य मूळामी तेवढेच मौलिक आहे. 'पुढारी' कार ग.गो.जाधव हे केवळ व्यवसाय करणारे संपादक नव्हते. त्यांनी समाजमन घडविण्याचे कार्य जागृतपणे केले. सन १९३९ ते १९६८-६९ पर्यन्त 'पुढारी' कार ग.गो.जाधवांनी सातत्याने अग्लेख लिहिले आहेत. पुढे अधूनमधून लिहिले आहेत. पण वरील कालावधीत जवळजवळ तीस वर्षे त्यांनी सातत्याने अग्लेख लिहिले. त्यांच्या अग्लेखांचे वैशिष्ट्य सांगताना प्रा.भैरव कुंभार म्हणतात की त्यांनीकधी कुणाची टिंगल टबाळी करण्यासाठी किंवा टोपी उडविण्यासाठी म्हणून अग्लेखासाठीच्या खास जागेचा वापर केला नाही. आपण समाजाचे एक नम्र अभ्यासक आहोत आणि त्याच समाजासाठी एक उपयुक्त शिक्षाक अध्यापक आहोत ही ग.गो.ची मनोधारणा होती.

विचारात ठामपणा, भाषेत सोपेपणा --

'पुढारी' कारांच्या अग्लेखांची, ध्येयदृष्टी, समाजस्थिती या दृष्टीने जशी वर काही वैशिष्ट्ये सांगितली तशीच ती भाषेच्या अमानेही आहेत. कुठलेही

लेखन करणा-यासमोर आपण कुणासाठी लिहित आहोत याचे निश्चित भान असावे लागते, का लिहित आहोत आणि कुणासाठी लिहित आहोत हे दोन घटक अग्रेसरांचे विषय, प्रतिपादनाची पध्दत आणि भाषा निश्चित करित असतात. ग.गों.नी सामान्यातल्या सामान्यांसाठी लिहायचे ठरविले, त्यामुळे त्यांच्या भाषेत सोपेपणा आला आणि प्रतिपादनात लंबड आली नाही. त्याच बरोबर चुरचुरीत करून सांगण्याची निव्वळ वाटली नाही, असे मत प्रा.मैरव कुमार यांनी व्यक्त केले आहेत.^१

महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक विकासाविषयी ज्ञानेश्वर नाकडणीं यांनी सांगितलेले मत मांडले आहे. नाटक, संगीत, चित्रकला, शिल्पकला, चित्रपट यासारखी अनेक क्षेत्रे गेल्या ५० वर्षांत विकसित झाली आहेत. अनेक नवे कलाकार या क्षेत्रांनी महाराष्ट्राला दिले आहेत. संगीत क्षेत्रात महाराष्ट्राने फार मोठी आघाडी मारलेली आहे. पं.मीमसेन जोशी, पं.कुमार गंधर्व, कै.वसंतराव देशपांडे, किशोरी आमोनकर, जितेंद्र अभिषेकी यांनी अभिजात हिंदुस्थानी संगीताची ध्वजा मारतमर फडकविली आहे. मध्यंतरी काही काळ मराठी चित्रपटांना मंदीचे दिवस येतात की काय असे वाटत होते. परंतु गेल्या काही वर्षांत व्यावसायिक-दृष्ट्या मराठी चित्रपट पुन्हा डोकेवर काढू लागले आहेत. जब्बार पटेल यांचा 'उंबरठा' हे मधल्या काळातील काही कलात्मक मराठी चित्रपट ज्येष्ठ दिग्दर्शक राजदत्त आणि त्यांच्या बरोबर नव्या दमाचे कलावंत सचिन व महेश कोठारी हे आजच्या मराठी चित्रपटांचे आशास्थान ठरलेले आहेत. अशोक सराफ , लक्ष्मीकांत बेर्डे, वर्षा उसगावकर, ही मंडळी चित्रपटातून मानाने चमकत आहेत असा हा गेल्या पन्नास वर्षातील महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक प्रगतीचा आलेख, 'पुढारी' सारख्या प्रकृतिक वृत्तपत्राच्या स्तंभातून आजवर तो निखळपणे प्रतिबिंबित होत गेलेला आहे. सर्व कलाक्षेत्रात आशादायक वातावरण पसरविले आहे. महाराष्ट्र शासन राज्यात कला अकादमी स्थापन करण्याचे मनसुबे रचीत आहे. हा संकल्प जर योग्य प्रकारे तडीला गेला तर गेल्या ५० वर्षांत याच वेगाने सांस्कृतिक महाराष्ट्र प्रगती करित राहिल यात शंका नाही.^२

राजकीय चळवळ --

संस्थानांचे विलिनीकरण कसे झाले या बाबत दि.रा.घोरपडे खालील भाष्य करतात. स्वतंत्र्यानंतरही संस्थाने व जहागिरीचे अस्तित्व कायम राहिले असते तर प्रगतीची गरूढ झोप केवळ अशक्य ठरली असती. राष्ट्रीयत्व राजकीय एकात्मतेसाठी उचलेले गेलेले खंबीर पाऊल गांधीवधानंतर विलिनीकरणास वेग याच सुमारास सन १९४८ मध्ये गांधीजींचा वध झाला आणि उभ्या देशाला जाळपोळ आणि दंगलीने वेढले. सगळ्या संस्थानी प्रदेशात कायदा व सुव्यवस्था पूर्णपणे ढासळली म्हणून विलिनीकरणाचा करार होण्यापूर्वीच लहान लहान संस्थानांचा कारभार आपोआपच मुंबई सरकारकडे सोपविला गेला. दि.१९ फेब्रुवारी १९४८ रोजी पंतप्रधान बाळासाहेब खेर यांच्या अध्यक्षतेखाली एक बैठक भरली, त्यात १४ संस्थानिकांनी विलिनीकरणाच्या करारावर स्वाक्षा-या केल्या. अक्कलकोटच्या राजेसाहेबांना त्यांच्या बंधूने विलिनीकरण मान्य करण्यास भाग पडले. सावंतवाडीत समांतर सरकार स्थापन झाले व त्यांनी संस्थानिकांनाच अटक केली, पण सावंतवाडीचे तरुण राजे शिवरामराजे भोसले यांनी विलिनीकरणाच्या करारावर सही केल्याने निराळा वाद उपस्थित झाला नाही. एकेंदर मार्च १९४८ पर्यंत दक्षिणेकडील बरीच संस्थाने मुंबई राज्यात विलीन झाली. संस्थानांचे विलिनीकरण या घटनेला भारताच्या लोकशाहीच्या इतिहासात फार मोठे स्थान आहे. संस्थानच्या हबक्यातून संस्थानी प्रजासंघराज्याच्या बुल्या समुद्रात आली, त्यामुळे विकासाची, प्रगतीची दारे मोकळी झाली. शिक्षण, आरोग्य, उद्योग, अवकाश संशोधन, शेती अशा अनेक क्षेत्रात भारताने आश्चर्यकारक प्रगती केली आहे. छोट्या मोठ्या संस्थानांचे अस्तित्व स्वतंत्र्यानंतरही कायम राहिले असते, तर ही गरूढ झोप कधीच घेता आली नसती. ३

कोल्हापूर संस्थानातील प्रजा-परिणदे च्या चळवळीचा अत्यंत मनोरा आलेख पुढारीच्या सुवर्णमहोत्सवी अंकात सुप्रसिध्द संशोधक य.दि.फडके यांनी रेखाटला आहे ते म्हणतात की कोल्हापूर संस्थान प्रजा परिणदेची स्थापना

१ केब्रुवारी १९३९ रोजी झाली. १५ एप्रिल १९३९ रोजी पट्टाभिसीतारामय्यांच्या अध्यक्षतेखाली कोल्हापूर संस्थानच्या प्रजापरिषदेचे पहिले अधिवेशन भरण्यात आले होते. ऑगस्ट १९४२ मध्ये सुरु झालेल्या चले जावे चळवळीने सारे राजकीय चित्र पालटले. १३ ऑगस्ट १९४२ रोजी केलेल्या भाषणाबद्दल माधवराव बागल यांना अटक करून पन्हाळ्याला स्थानबध्द करण्यात आले नंतर एप्रिल १९४३ ला बागल यांना सोडून देण्यात आले.

गांधी सूना नंतर जाळपोळीस जबाबदार असल्याचा ठपका ठेवून वसंतराव बागल यांचे मंत्रिमंडळ बरखास्त करण्यात आले. १० मार्च १९४८ रोजी पन्हाळ्यास मारलेल्या प्रजापरिषदेच्या खास अधिवेशनामुळे मध्यवर्ती मंडळातील तसेच प्रतिनिधीपैकी बहुसंख्य लोक बागल यांच्या मागे असल्याचे सिध्द झाले होते पण त्या आधी सात मार्चला रत्नाप्पा कुंभारांनी प्रजापरिषदेची वेगळी चूल मंडली होती. २२ मार्च १९४८ साली प्रशासक म्हणून काम करू लागलेल्या कॅप्टन नंजाप्पा या अधिकाऱ्यावर सरदार पटेलंचा वरहस्त असल्याने आपल्या मनमानी कारभाराने कोल्हापूर संस्थानच्या विलिनीकरणास विरोध करणाऱ्या लठ्ठे, बागल वगैरेना त्याने हैराण केले. केन्द्रिय नेत्यांनी आणलेल्या दहपणामुळे अखेर शाहाजी छत्रपतींनी नाईलाजाने विलिनीकरणास संमती दिली. कोल्हापूर संस्थानच्या प्रजापरिषदेचे विर्सजन झाले. बागल गट, शे.का.पक्षात सामील झाला तर रत्नाप्पा कुंभार यांनी कोल्हापूर शहर व जिल्हा काँग्रेस काबीज केले. ४

भारतीय स्वातंत्र्याचा लढ्यात कोल्हापूरने बजावलेली कामगिरी या विषयी पुढारीच्या सुवर्णमहोत्सवी विशेषाकांत प्रा.चंद्रकांत पाटंगीकर म्हणतात की भारताच्या स्वातंत्र्यालढ्यात कोल्हापूर संस्थानचे योगदान अत्यंत महत्वाचे होते. प्रजापरिषद चळवळ, राष्ट्र सेवादल या संघटनांनी त्या स्वातंत्र्य लढ्यात बजावलेली भूमिका अविस्मरणीय आहे --

माऊलीच्या मुक्ततेचा यज्ञ झाला भारती ।
 त्यात लाखों वीर देती जीविताच्या आहुती ।
 आहुतींनी सिध्द केला यज्ञ वन्दे मातरम् ।
 वेद मंत्राहून आम्हां वेधे वन्दे मातरम् ॥

कवीवर्य ग.दि.माडगूळकरांच्या या स्फुटीदायी ओळी वाचताना स्फुरण चढत असे. प्रत्यक्षा तो काळ ज्यांनी पाहिला, अनुभवला, त्यांना तर या ओळीतल्या प्रत्येक शब्दाचे स्मरण होते.

शासन खिळखिळे करण्याचे कार्यक्रम भूमिगत कार्यकर्ते कोल्हापूर संस्थानात ठिकठिकाणी गटागटांनी पार पडत होते. दि.१३।१२।१९४२ रोजी कूर येथील पूल डायनामाईटने उडवून गारगोटी खजिन्यावर सशस्त्र हल्ला चढविला । तिजोरीवर हल्ला करित असताना स्वामी, वारके, इंगळे, भारमल, चौगुले, साळोसे आणि जबडे असे सात धाडसी तरुण वीर पोलिसांच्या गोळीबाराला बळी पडले। भारताला स्वातंत्र्य देण्याच्या दिशेने ब्रिटिश सरकारने वाटाघाटी चालू केल्या, इंग्रजांच्या 'फोडा व झोडा' । या कुटनीतीमुळे मुस्लिम लीगचे बॅ.जीना हे पाकिस्तानासाठी हट्ट धरून बसले, त्यासाठी त्यांनी डायरेक्ट अॅक्शन चालू केली. बंगाल मध्ये नौखाली सारख्या मागात हिंदुंच्या प्रचंड कत्तली होऊन स्त्रियांचे अपहरण झाले. म.गांधींनी नौखाली ऐतिहासिक शांती मात्रा काढून मानवता जिवंत ठेवण्याचे आवाहन केले. शेवटी फाळणीची किंमत मोजून भारताला स्वातंत्र्य मिळाले. १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी वीडरॉ वर्णांच्या ब्रिटिशांच्या गुलामगिरीतून भारत स्वतंत्र झाला. आणि ३ मार्च १९४९ रोजी कोल्हापूर संस्थान संघराज्यात विलिन झाले. ५

सीमा-लढया बाबतच्या पुढारीच्या भूमिकेची चर्चा करताना ग.गों.राजाध्यक्ष (बेळगाव) यांनी खालील मत व्यक्त केले आहे - ते म्हणतात की पुढारी ने केवळ व्यापारी दृष्टीकोनातून बेळगाव सीमा मागाकडे पाहिलेले नाही. खऱ्या अर्थाने जनतेवर होणाऱ्या अन्यायाला आणि अत्याचारांला वाचा फोडण्यासाठी त्यांनी

बेळगाव सीमा भागात व्याप वाढविला. एक ध्येयनिष्ठ वृत्तपत्र म्हणून सीमा भागातील जनता पुढारी' कडे पहात आली आहे. ६

द. पुढारी विषयी डॉ. मा. प. मंगुडकर यांनी खालील अभिप्राय मांडला आहे. तत्वाशी आणि सामान्य वाचकांशी बांधिलकी हेच पुढारीचे महत्वाचे सामर्थ्य, माणसाच्या आशाआकांक्षा, सुख दुःख ही जशी बदलत गेली तसे पुढारीचे स्वरूप देखील बदलत गेले. सामान्य माणसाच्या जीवनाला नवी दिशा देण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न पुढारीने केले हे निःसंशय !

सामाजिक क्षेत्रात छत्रपती शाहू महाराज, महर्षि शिंदे, कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे थोर कार्य पुढारीकार ग. गो. जाधव यांनी जवळून पाहिले होते. सामाजिक चळवळीतील अशा थोर समाज सुधारकांचा वारसा घेऊनच वृत्तपत्रा - सारख्या एका वेगळ्या क्षेत्रात आपण स्वतंत्रपणे काम करावे, असा निर्णय त्यांनी घेतला. थोर पुरुषांच्या परंपरेचाच वृत्तपत्र क्षेत्रातील अविष्कार म्हणाजे श्री. गणपतराव जाधव यांनी १९३९ साली सुरू केलेले त्यांचे पुढारी' दैनिक होय. महाराष्ट्रातल्या वृत्तपत्रातील मूळच्या ध्येयवादाचा एक चांगला अविष्कार म्हणूनच या वृत्तपत्राला महाराष्ट्रातल्या वृत्तपत्र सृष्टीस महत्वाचे स्थान आहे. ७

पुढारीचे स्मरण करताना मनात जी कृतज्ञतेची भावना निर्माण होते ती वर्तमानकाळी व भविष्यकाळी ही प्रत्ययास येईल असे मत प्रा. जे. बी. शिंदे यांनी मांडले आहे. पुढारीच्या कार्याचे मूल्यमापन करताना ते म्हणतात की, पुढारीने जनजागृती केली. सत्यशोधन केले. वर्णविवेकाचा बुरका फाडला, बहुजनसमाजाला दृष्टी दिली. ज्ञान दिले. जागतिक घडामोडींच्या संदर्भात आपली नेमकी स्थिती काय त्याचा विचार केला. आपणावर एका तथाकथित अविकसित समाजाची जबाबदारी टाकली आहे, याचे मान ठेवून योग्य ते विचार, योग्य त्या शब्दात सांगितले. या विचारांना कोणाचा विरोध होणार हे जाणून त्यांना कोणत्या शब्दात फटकले पाहिजे हे ओळखून त्याप्रमाणे फटकरताना त्यांचा मुलाहिजा ठेवला नाही, पुढारी वाचकांचा कंठमणी का झाला त्याचे कारण होते स्पष्टच सांगायचे तर पुढारी हे बहुजन समाजाचे मुखपत्र आहे. ८

गेल्या पन्नास-पंचावन्न वर्षांत महाराष्ट्रात अनेक राजकीय नि सामाजिक आंदोलने झाली. या आंदोलनाच्या प्रक्षुब्ध काळात गणपतरावांनी आपल्या 'पुढारी' दैनिकांत अत्यंत सावधानतेने, संयमाने व जबाबदारीने लेखन केले. त्यांनी आपल्या लेखनाने जनतेची नि नेत्यांचीही मने भडकावली नाहीत. त्यांनी संयमाने सर्वाना मार्गदर्शन केले. कोणत्याही पक्षाची, व्यक्तीची भिदिगिरी पत्करली नाही असे मत ह.वि.जोशी यांनी मांडले आहे. तसेच ते म्हणतात की त्यांनी स्वतंत्र घोरणाने नि अस्मितेने आपल्या दैनिकाचे संपादन केले. महाराष्ट्रातील एक थोर पत्रमहर्षी कै.श्रीपाद शंकर नवरे यांनी आपल्या एका भाषणात संपादकाची न्यायमूर्तीशी तुलना केली आहे. आपल्या उभ्या वृत्तपत्रीय जीवनात गणपतराव जाधव यांनी श्री.शं.नवरे यांनी प्रतिपादन केल्याप्रमाणे न्यायाधीशांच्या निःपक्षपाती भूमिकेचेच मराठी वृत्तपत्र सृष्टीत दर्शन घडविले आहे. कोणत्याही प्रलोभनास बळी न पडता त्यांनी स्वाभिमानाने, ताठमानेने नि या भूमिकेला शोभणा-या नम्रपणाने त्यांनी मराठी वृत्तपत्रव्यवसायाला आपली आदर्श प्रतिमा निर्माण केली आहे. ध्येयवाद, व्यवसायनिष्ठा नि व्यवहार याची सांगड घालून यशोमंदिर गाठले आहे.^९

कै.सी.दाय.चिन्तामणी व श्री.नागेंद्रनाथ गुप्त यांच्या संपादकत्वाखाली, अलाहाबाद येथे पं.मदनमोहन मालवीय, पं.मोतीलाल नेहरू, कै.सच्चिदानंद सिंह, डॉ.तेजबहादूर सप्त प्रमुतींनी दि.२४ ऑक्टोबर १९०९ दिवसी सुरु केलेल्या दि - लीडर (The Leader) या राष्ट्रीय भारतीय वृत्तपत्राच्या नावावरून स्वतःच्या वृत्तपत्राचे (पुढारी) नाव ठेवले. आपल्या पत्राच्या पदसिद्ध नामधारी पुढारीकार नव्हते. गेल्या अर्धशतकात कोल्हापूरचे अनाभिषिक्त 'पुढारीपण' त्यांनी केले. अनेक जटिल समस्या उकळण्यात भाग घेतला. राजकीय, सामाजिक जीवनात गती निर्माण केली. केवळ कोल्हापूरच्याच नव्हे तर महाराष्ट्राच्या राजकीय जीवनाच्या गतिमाननेस दृष्टेपणाने, दूरदर्शित्वाने त्यांनी पुरोगामी गतीशिल्लता प्राप्त करून दिली.

गणपतराव जाधव व त्यांची वृत्तपत्रीय, सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक कार्य, जनसंपर्क व अमाप लोकसंग्रह, थोरामोठ्यांशी असलेली आत्मिकता व जवळीक पाहिली की भारतीय संस्कृतीच्या एका वैशिष्ट्याची जाण होती. कै. कामराज श्री वसंत दादा पाटील, कै. कन्नमवार, कै. नाना पाटील ही माणसे शाळा कॉलेजात प्रवेश न करता, गुणाने व कर्तृत्वाने मोठी झाली. याच मालिकेतील गणपतरावही आहेत. पारंपारिक शिक्षार्तापेक्षा ते शिक्षित व सुसंस्कारीत आहेत. शिक्षार्तांचा ढोंगबाजी, कु-र्यांचा कपटीपणाचा दर्प या मंडळीत नाही. उदारता, विशाल सहानुभूती, गुण ग्राहकता, माणुसकी सदैव जागृत आहे. १०

वृत्तपत्रसृष्टी बरोबरच राजकीय, सामाजिक व शैक्षणिक क्षेत्रामध्येही गणपतरावानी मोलाचे कार्य केले आहे. कोल्हापूर शहराचा आणि जिल्हाचा विकास, औद्योगिक वसाहती, साखर कारखाने, शिवाजी विद्यापीठ, विविध शिक्षण संस्था, कोल्हापूर महानगरपालिकेची निर्मिती, प्रजापरिषद, संयुक्त महाराष्ट्र लढा, गोवा मुक्ती संग्राम, सीमा लढा, दत्तक प्रकरण, परकीय आक्रमणाचे संकट इ. असे एकही क्षेत्र नाही की जेथे गणपतरावांचा संबंध आला नाही. गणपतराव स्वभावाने अबोल असले तरी त्यांचे कर्तृत्व नेहमीच बोलके राहिले आहे. स्वतः सनसनाटी नेतृत्व केले, नसले तरी कित्येक नेत्यांना नेतृत्वकरण्यासाठी लागणारी हिंमत व शक्ती देण्यात गणपतराव नेहमीच आघाडीवर राहिलेले आहेत असे मत मोहन धारिया यांनी व्यक्त केले आहे. ११

'पुढारी' गणपतराव जाधवांनी काढला, तो स्थिर केला, वाढविला, लोकप्रिय केला, त्यासाठी कर्जे काढली, उसनवारी केली. काटकसर केली. घरातून आलेला हबा साऊन दिवस काढले. त्यासाठी गणपतरावांना व त्यांच्या सहसंपादकांना, कामगारांना प्रारंभीच्या काळी पोट बांधून अपार कष्ट करावे लागले. प्रारंभीचा काळ गरिबीचा, काळजीचा होता. कष्ट, सवोटी, सभ्यता, सोशिकता व चिकाटी, अव्यभिचारी निष्ठा या गुणांच्या जोरावर त्यांनी 'पुढारी' जोपासला, टिकवला, मोठा केला. त्यांच्या परिश्रमाने पुढारीला

दक्षिण महाराष्ट्र ,उत्तर कर्नाटक व गोवा या प्रदेशातील जनतेचे मुखपत्र असा सार्थ लौकीक प्राप्त झाला आहे. प्रारंभीपासून पुढारीच्या लेखनास अपणास जनतेच्या आशा-आकांक्षाचे प्रतिबिंब पडलेले आढळते. दक्षिण महाराष्ट्रातील विविध राजकीय,सांस्कृतिक चळवळींना मार्गदर्शन करून विधायक वळण लावण्याची मोलाची कामगिरी पुढारी ने बजावली आहे, याबद्दल कोणाचेही दुमत होणार नाही.

संदर्भ व तळटिपा

१. कुंभार प्रा.भैरव (सं.) , आधुनिक महाराष्ट्राच्या प्रबोधनाची वाटचाल

'पुढारी' कार पद्मश्री डॉ.ग.गो.जाधव यांचे निवहक अग्रलेख,

संपादकीय, पृ.क्र.५

२. दै.पुढारी, कोल्हापूर सुवर्णमहोत्सवविशेषाक - दि.२२ जून १९८९, पा.नं.५-६.
३. ,, ,, दि.२२ जून १९८९, पा.नं.९, १०
४. ,, ,, दि.२२ जून १९८९, पा.नं.१९,
२०.
५. ,, ,, दि.२२ जून १९८९, पा.नं.४,
२३.
६. ,, ,, दि.२२ जून १९८९, पा.नं.२३,
२४.
७. ,, ,, दि.२२ जून १९८९, पा.नं.५
(पुरवणी)
८. ,, ,, दि.२२ जून १९८९, पा.नं.३३,
३५.
९. ह.वि.जोशी' त्रिवेणी संगम' संपा.डॉ.एस.एस.भोसले - 'पुढारी' - कार
ग.गो.जाधव, गौरवग्रंथ, पृ.क्र.३७८-७९.
१०. --,,-- पृ.क्र.१९१-८२.
११. मोहन धारिया' 'प्रेमाचे महावस्त्र' संपादक डॉ.एस.एस.भोसले,
'पुढारी' कार ग.गो.जाधव, गौरव ग्रंथ, पृ.क्र.३४०.